

**MİLLİ UYANIŞA ÇAĞRI: ÖMER SEYFETTİN'İN “MEHDİ”
ÖYKÜSÜ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME**

**CALLING TO NATIONAL AWAKENING: AN ASSAY ON
ÖMER SEYFETTİN'S MEHDİ STORY**

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЗОВ ПРОБУЖДЕНИЯ: АНАЛИЗ ПОВЕСТИ
ОМЕРА СЕЙФЕТТИНА «МЕХДИ»**

Sema ÖZHER KOÇ*

ÖZET

Mehdi*, sanatçının esir düştüğü dönemde yazdığı öykülerden birisidir. Yalın olay aktarımından çok ülkenin içinde bulunduğu durum üzerine getirdiği çözüm önerisinin kavranmasıyla gerçek değeri anlaşılacak bir öyküdür. Mehdi, “şimdi” içerisinde Osmanlı'nın kaybettiği topraklar üzerinde yapılan tren yolculuğunu anlatırken mekâna dair yoğun tasvirler “geçmiş”in tarihi ve kültürel zenginliğini olay örgüsüne getirmiştir. Sanatçının “geçmiş” ve “şimdi” arasındaki karşıtlığa getirdiği çözüm “milli mefkure”dir. Siyasi bir yapılanma olan “devlet” ile kültürel ve tarihi değerlerden oluşan “millet” kavramının ayırımı yapan Ömer Seyfettin, okuyucuları milli değerlere sahip çıkmaya davet eder. Öyküde mucizeler yaratacak ve bütün Müslümanları kurtaracak Mehdi inancının milli uyanışı geciktirecek bir engel olduğuna dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, milli kültür, öykü.

ABSTRACT

Mehdi is one of the authors' stories that has been written during his captivity. It is a story that which real value, rather than simple transfer of events, can be understand with perceiving of authors' solution that on the situation of the state during his age. While Mehdi tells a train travel on the losted lands of Ottoman Empire in "present", intensive depictions about space brings historical and cultural wealth of "past" to events chain. The solution of the author that has been asserted for opposition of "past" and "present" is "national concept". Ömer Seyfettin who seperates the concept of "state" which is a political structure and "nation" which is consisted of cultural and historical values invites his reader to protect national values. In the story he attracts attention on the belief of Mehdi which is an expectation that Mehdi is such a person that he will save all muslims and make miracles is an obstacle for national awkening.

Keywords: Ömer Seyfettin, national culture, story.

*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

* Metindeki alıntılar Ömer Seyfettin, Bütün Hikayeleri:3, Üç Harf Yayınları, İstanbul 2009 adlı kaynaktan yapılmıştır.

АННОТАЦИЯ

«Мехди» является одним из его рассказов писателя. Объективное описание событий, в зависимости от ситуации во многих странах приносят реальную ценность для понимания историм. «Мехди» – рассказывает о территориях, уже утерянных Османской империей, путешествуя на поезде по этим местам, о историческом и культурном богатстве прошлого. Художник, сопоставляя «прошлое» и «настоящее», доказывает о национальном притяжении. Политическая реструктуризация понятия «государство», состоящая из культурных и исторических ценностей, Омер Сейфеттин разделяет с понятием «нация», тем самым призывает читателей к национальным ценностям. Мехди является спасителем Мусульман в истории национального пробуждения веры.

Ключевые слова: Омер Сейфеттин, национальная культура, пробуждение

Giriş

1700'lerden itibaren çağı yakalama amacıyla ordu, eğitim, mimari, giyim-kuşam gibi pek çok alanda yenileşme sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu kurtuluşu sağlayacak asıl tedbirlerin ekonomi sahasında alınması gerektiğinin farkına varamamıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın batılılaşma süreci içerisinde hiçbir kültür gümrüğüne tâbi tutulmadan olduğu gibi ülkeye getirilen yenilikler; Türk toplum yapısında bir *'kargo kültürü'*nün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şerif Mardin'in söylemiyle *'aşırı Batılılaşma'* veya *'over westernization'* adı verilen bu süreç, 20. yüzyıla gelindiğinde Balkanlarda meydana gelen ulusların bağımsızlık mücadeleleri karşısında artık tamamen iflas edecektir.

Osmanlı İmparatorluğunun Kırım Savaşı yenilgisi üzerine imzaladığı Paris Barış Konferansı Rusya'ya Osmanlı ülke sınırları içerisinde reformlar yaptırma hakkını kazandırmıştır. İmparatorluğun iç rejimini büyük devletlerin yaptırımına açmasına neden olan bu durum sebebiyle islahatlar, *'Türkiye'nin gerçek ihtiyaçlarına göre değil, Batı devletlerinin isteklerine uyacak biçimde yapılmaya başlanmıştır'*. Bu ise imparatorluğun uluslara bölünüşünün temellerini hazırlamıştır.(Berkes 1975: 35). Meşrutiyet devrine geldiğinde bütün endüstri, demiryolları, limanlar, sulama işleri, madenler, ticaret, bankacılık, sigortacılık, deniz, göl, nehir taşımacılığı işletmeleri ve bir kısım tarım yatırımlarını yabancı sermayeye kaptıran Osmanlı İmparatorluğu, 1910'da gümrük gelirinin % 95.4'ü, 1911-1912'de devletin gelir kaynaklarının üçte biri ve temettü vergisi denen kazanç vergisinin önemli bir kısmını Borçlar İdaresi'ne yatırmaktadır. Yani *'devlet bir kalkınma aracı değil, yabancı devletlerin kârlarını toplama acentesi'*ne dönüşmüştür.(Berkes 1975: 57).

Ekonomik yönden bağımsızlığını kaybeden imparatorluk, Pan-Slavizm akımının da etkisiyle Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk gibi Balkan milletlerinin bağımsızlık mücadeleleriyle yüz yüze gelmiş; Trablusgarp'ın ardından gelen Balkan Savaşları yenilgisiyle uzun bir zamandan beri yaşanmakta olan değişim sürecinin artık sonuna yaklaşıldığının sinyalleri alınmaya başlanmıştır.

Balkan milletleri Osmanlı tebaası olduğu dönemde milliyet kimliğine sahipken ne yazık ki Türk milleti bu uyanışı onlardan sonra yaşayacaktır. Balkan uluslarının kendi kaderlerini çizme yolundaki mücadelesine tanık olan Osmanlı bürokrasisi de imparatorluk

içerisindeki en büyük çoğunluğu oluşturan Türklere yana tavır alarak Türklük ideolojisine yönelecektir. İttihat ve Terakki'nin bu yönelişi kültür ve edebiyat alanında bir **'halka yöneliş'** hareketi olan 'Yeni Lisan'ın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda 'Yeni Lisan' hareketi ülkenin gidişatından kaygı duyan, yerli nitelikli **'yaratıcı azınlık'**ın (Türkdoğan 2008:56) -yani Türk aydınının- varoluş refleksidir. Millet, dil, vatan kavramları arasındaki yadsınamaz ilişkiyi fark eden bu aydın sınıf, Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasında önemli bir işlev üstlenecektir.

1903-1910 arası İzmir, Selânik ve Rumeli sınır karakolları ve Balkan Savaşında subay olarak görev yaptığı dönemde ordunun içerisinde aynı dili konuşan askerler arasındaki ilişkiye tanık olurken, Balkan milletlerinin özüne bağlılığı Ömer Seyfettin'i millet ve dil kavramları üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Buradan hareketle 11 Nisan 1911 tarihinde Genç Kalemler dergisinde yayınladığı Yeni Lisan makalesi *'dilde sadeleşme, şiirde hece veznini kullanma, milli kaynaklara yönelme'* gibi ilkeler öne sürmekle temelde **'milli bir lisan, milli bir edebiyat vücuda getirme'**yi amaçlamıştır. Aşağıda 11 Nisan 1327/24 Nisan 1912 tarihinde Genç Kalemler dergisinde yayınlanan Yeni Lisan makalesinden yapılan alıntı Türk ulusunu gaflet uykusundan uyandırmaya yapılmış bir çağrıdır:

"Uyanınız, galebe için düşmanlarımızı tanımak lâzımdır ve biliniz ki, bu sırada muhabereyi ordular yaparsa da muzafferiyeti asla kazanamaz. Muzafferiyet intizam ve terakkinindir (...) Terakki ise ilmin, fennin, edebiyatın hepimizin arasında intişarına vâbestedir. Ve bunları neşr için evvelâ lâzım olan millî ve umumî bir lisanıdır. Millî ve tabîî bir lisan olmazsa ilim, fen, edebiyat yine bugünkü gibi bir muamma halinde kalacaktır. Asrımız terakki asrı, mücadele ve rekabet asrıdır."

'Hal'in Tercümesi: Yitik Vatan, Kayıp Millet

"Ve lisan öyle bir vatandır ki, bozulursa artık ne millet kalır ne devlet".

Ömer Seyfettin

Mehdi adlı öykü çok yalın bir dille anlatılan yine çok yalın olaylar dizgesinden oluşur. Metinde Serez istasyonundan yola çıkan beş Türk'ün yaptığı bir tren yolculuğu ve bu kişilerin yolculuk sırasında kompartımanda karşılaştıkları 'mösyö' Rum'un çirkin tutumuna maruz kalışları anlatılır. Ancak 'Mehdi' bütün iletisini adında gizleyen, bünyesinde derin çağrışımları barındıran yoruma muhtaç bir metindir.

Balkan Savaşları Osmanlı bürokrasisinin Rum ve Ermenilerle olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Ermeni partilerinin Ermeni sorununu uluslar arası plana çıkarma ve Rumların Yunanistan'a dahil olma arzuları Osmanlı devlet adamlarını Rum ve Ermeni azınlıkları emperyalizmin içerdeki destekleri olarak görmeye sevk etmiştir.(Keyder 1995:93). Bu savaşın ardından Batının örnek alınma ya da yüceltilmesi yerine artık **'Türk toplumunun kendisinin eleştirilmesine'** başlanmıştır.(Berkes 2004:422). Bu bağlamda Mehdi adlı öykünün olayı yaşayan kahramanlardan biri tarafından anlatılması metni aydın bakış açısından yorumlamayı gerekli kılar. Shils'e göre *'yüksek bir kültür yaratmak ve bunu yaymak, milli ve milli sınırları aşan modeller oluşturmak, ortak kültürler geliştirmek, sosyal değişimleri etkilemek, siyasi roller oynamak'*(Balcı 2002:17) gibi işlevlere sahip olması gereken aydınlar, toplumun bütün kaderine etki edecek ciddi bir sınıfın üyesidir. Bu nedenle öyküde sadece tren penceresinden görülmekle yer bulan manzaralar Türk aydınının geçmişi yorumlayarak geleceğe yön verme temayülünün ipuçlarını taşımaktadır.

İnsanlığın vicdanındaki soylu değerleri zedeleyen savaş, bir ölüm/öldürme makinesine dönüştürür insanı. Ne yazık ki bu toz ve barut çılgılığında masumların yanında tabiat ana da

bu ölümlerden nasibini alır. ‘Geçen felaket ve bozgun yılının canlanmış da kalmış uğursuz ve karanlık damlalarına benzeyen birçok karga sürüleri, sahipleri öldürülen boş ve sürülmemiş tarlalarda’ dolaşırken işlenmemiş, kaderine terk edilmiş toprakların üzerine çöken ölüm felaketine okuyucunun dikkatini çeker. Tarla sahiplerinin yaşamdan çekilmesiyle beraber toprak ana da verimlilik ve bereketten düşmekle bir çeşit ölüme yatmaktadır. Yine dışarıdaki havanın soğukluğu ile ‘yalnız, esir ve perişan Müslüman memleketlerinden duyulan yakıcı ve dondurucu ağır tevekkülün taştan sessizliği’ birbiriyle örtüşür. Sıcaklığın doğadan çekilmesi bir anlamda yaşamın dünyadan çekilmesini imler. Bütün bu çekilme karşısında kompartımandaki beş Türk’ün ‘suskunluğu’nu sembolik anlamda Osmanlı bürokrasinin, Türk aydınının suskunluğuna eleştirel bir bakış olarak yorumlayabiliriz.

Bir coğrafyada yaşamak orada salt yeme, içme, barınma gibi ihtiyaçları karşılamının ötesinde tinsel anlamda ‘**oraya**’ yerleşmekle ilgilidir. Bu nedenle her millet coğrafi olarak yaşadığı mekana giyim, kuşam, alet yapımı, süsleme, nakış ve bezeme, ‘yürüme, yemek tarzı vs. gibi en basit ve belirsiz hareketlerde bile yansıma bulan’ bir çeşit ‘dünyada olma tarzı(yla)’ (Shayegan 2002:86) siner; orada bir tinsel doku meydana getirir. Oluşması çok uzun yıllar alan ve ‘**benlik hissimize derinlemesine gömülü**’ (Smith 2005:195) olan ve adına kültür denilen bu zenginlik milleti bir arada tutmaya yarayan harç görevindedir. Millet, kendisini var eden ortak değerler dizgesinin yarattığı ‘biz’ duygusunu canlı tutabilmek için ritüel ya da ortak kolektif pratikleri temsil eden ‘**kutsal ikonlar**’ (Hobsbawm, 2006:93) etrafında birleşerek varlığını geleceğe taşır. Kültürel sistemin aktarılmasıyla beraber –asıl önemlisi- millet ruhunun geleceğe taşınmasına hizmet eden kutsal ikonlar, Mehdi adlı öyküde ‘yıkılmış minareler’, ‘üzerine haçlar asılmış mescitler’ biçiminde ibadethaneler boyutuyla yer bulmuştur. Simgesel boyutta minare-çan karşıtlığı, Balkan toprakları üzerindeki iktidar değişimine işaret eder. Siyasi gücün el değiştirmesiyle beraber ortaya çıkan kültürel bellek mekânlarının ihlal ve işgal edilmesiyle yaşanan bozgun; öykünün olaylar dizgesinde kompartımana giren ‘şık ve küstah mösyö’nün şapkasını çıkarıp, ayaklarını karşıki kanepeye uzatıp sigarasının küllerini karşındakilerin üzerine fırlatacak kadar kabalaşarak Bizans İmparatoru ve Yunanistan Kralı XII. Konstantin için bestelenmiş Fransızca bir şarkıyı haykırması; Türklüğe ağza alınmaz küfürlerle kafiyelenmiş Rumca şarkıları bağıra bağıra söylemesiyle görüntü bulur. Kompartımandaki ‘şık ve küstah mösyö’nün benzerleri ‘ezanın sustuğu (Türklerin terk ettiği) bu öksüz yurtlara çanlarını ulutmak için, Selanik’e vapur vapur gelen Kafkasya Rumları(dır).’ Onlar bu köylere yerleştirilirken Türklerin yaptığı ‘**susmak**’tır. Oysa onlar susarken dışarıdaki ‘Türklerden kalma sarı badanalı eski karakollar, bu yollardan kaçarken mahvolmuş gafil bir milletin dinsiz ve yıkık mabetleri gibi, ikişer, üçer kilometre ara ile sıralanmış hâlâ dur(makta)’ adeta zamanın yarattığı tarih olgusunu kendi varlığına tanık ettirir.

Kültürel bellek mekânlarının öykünün yapısına açılmaya bu kadar uygun yerleştirilmesi sanatçının dikkatleri millet ve kültür arasındaki yadsınamaz ilişkiye çekme çabasıyla ilgili olsa gerek. Kültürel dokunun güçlü varlığı kendinin farkında olmayan Türk milletini susmaktan harekete, eyleme, kaygı duymaya çağırır. ‘Şimdi’de susan, mütevekkil insanlar, kurtuluşlarını dahi başkalarından beklemektedirler. Bu durum olay örgüsüne Mehdi’nin gelip bu işgali sona erdireceği düşüncesiyle yansıtılmıştır. ‘Bıyıkları yeni terlemiş’, ‘bir şeyden ürküyor gibi başını omuzlarının arasına çekmiş’, ‘yüzü ‘zayıf ve kansız, ‘masivadan gölgelenen ruhani ve masum bir beyazlıkla parlayan ufak bir bey’ :

- Ya Mehdi? Mehdi çıkmayacak mı?

- Hangi Mehdi?

- Hangi Mehdi olacak? Daha onu bilmiyor musun? Mehdi çıkacak. Müslümanların başına geçecek. Gâvurların hepsini öldürecek. Bütün dünyayı Müslüman yapacak. '(s.85)

Ufak bir beye ait bu sözler, büyük bir kitlenin düşünceleridir. Oysa kültürel dokuyla olay örgüsüne çağırılan tarih olgusu, bu büyük topluluğu kendini bulma yolculuğuna davet eder.

‘Öz’e Dönüşün Sesi: Milletın Dili

“Milliyet muhabbetinden vatan muhabbeti, vatan muhabbetinden de lisan muhabbeti doğar.”

Ömer Seyfettin

Pek çok organdan oluşan bir kurum, siyasi ve idari teşkilatlanma olduğu söylenebilecek olan devlet kavramı, temelde milletin varlığına hizmet eder. Bu nedenle devletin bekası için mücadele etmek, milletin dünya üzerinde bağımsız ve özüne sadık yaşamasına olanak sağlamak içindir. Milleti oluşturan bireyleri bir arada tutmaya yarayan kültürel varlıklar, hem o milletin zaman içerisinde oluşturduğu ürün, hem de onu diğerlerinden ayıran niteliktir. Bu kültür öğelerinden birisi olan dil; milletin atasözü, türkü, destan, masal ve ağıtlarda estetik forma dönüştürdüğü tecrübe ve değerler dizgesini gelecek zamanlara aktarmaya yarayan en önemli araçlardan birisidir. Bu nedenle dil seviyesinde ortaya çıkacak çözülme aynı zamanda nesiller arasındaki kopmadır. Toplumun zararlı yönelişlerden uzak tutulmasında temel sorumluluğu olan aydınlar sınıfı, dilin korunması ve doğru kullanılmasından da sorumludur. Çünkü siyasi ve idari bir teşkilat olan devletlerin yıkılınca başka bir adla tekrar kurulması olası iken; parçalanmış, özünü yitiren bir milletin tekrar bir araya gelmesi olanaksızdır. Asırlar öncesinden bu tehdit ve tehlikenin farkına varan Bilge Kağan, Türk milletini *‘Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş.... Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş.’* cümleleriyle diline (adımız benliğimizdir, özümüzdür) ve törelerine sahip çıkması için uyarmıştır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunun Balkan bozgunuyla farkına vardığı milli uyanış, aslında köklü bir millet olduğunu hatırlamasından ibarettir.

Olay örgüsünde Osmanlı aydınının içinde bulunduğu ikiliği gösteren ifade *‘... beşimiz de Türk Müslümandık...’* (s.81) cümlesidir. Bu ifadede yer alan din ve milliyet kavramları bir anlamda kompartımana binen ‘mösyö’ Rum’a karşıt gelir. Ancak *‘silindir’* şapkası ve kullandığı Rumcayla milletin karakteristiğini sergileyen *‘mösyö’* nün karşısında yer alan Türklerden hiçbirine ait milli bir özelliğe yer vermezken; aksine emekli mutasarrıfın şıklığına dikkat çeken sanatçı, adeta henüz milliyet bilincinin ayırımına varamamış toplumsal yapıya ince bir eleştiride bulunur. Tren kompartımanında bulunan beş yolcu *‘yüzü zayıf ve kansız, masivadan gölgelenen ruhani ve masum bir beyazlıkla parlayan ufak bir bey’*; *‘beyaz sakallı, siyah cübbeli bir hoca’*; *‘şişman ve yeni seyahat elbiseleri giymiş, siyah ve alafranga sakallı beyefendi’*; *‘sarı, uzun boylu, son moda bol elbiseli, kuvvetli ve gözleri parlak genç’* o günkü Osmanlı nüfusunu bürokratlar, gençler, din adamları olarak temsil eder. (Sanatçının beşinci kişi olan anlatıcı hakkında herhangi bir tanımlamada bulunmaması yazarın kendisinin de dahil olduğu *‘yaratıcı’* nitelik taşıyan, kaygı refleksiyle hareket eden Türk aydınına temsil ettiği düşüncesini uyandırır.) Bu bağlamda yazarın Mehdi hakkındaki ‘olması-gerek’ yorumu *‘beyaz ve büyük sarıklı, ihtiyar ve sakin hoca efendi’* nin ağzından söyletmesi de oldukça dikkat çekicidir:

‘Bir kavmin hâdileri, o kavmi gaflet, cehalet, idraksizlik uykusundan uyandıranlardır. Biz Türkler kurtarıcılarımızın elindeki mukaddes ve hidayet ışıklarının aydınlattığı milli bir mefkûreye doğru yürüyerek, altında inlediğimiz zincirleri kırarak, diğer Türk olmayan İslam kardeşlerimizin bile imdadına yetişeceğiz. Ve bizim gibi her İslam kavim de kendi hâdisini beklemekle haklıdır. Bu müjdeyi biz Müslümanlara Kur’an-ı Kerim vermiştir. ... Bir Mehdi yoktur. Fakat birçok hâdiler olacaktır.

Halk tabakası, o tek ve hayali Mehdi’yi beklerken biz, Türk, Arap, Fas ve diğer İslam düşünürleri, kendi hâdilerimizi, hakiki Mehdileri beklemeliyiz. Ve onların ortaya çıkıp çıkmayacaklarından bir an için olsun şüphelenmemeliyiz.’(s.88)

Yazarın burada kurtuluşu bekleyen milletler için ihtiyaç duyacağı gücün kendisinde gizil durumda bulunduğunu telkin eden sözleri -Kurtuluş Savaşının bittiğini ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunu görememesine rağmen- kendisinin Türk milletinin bağımsızlık mücadelesini kazanacağına dair duyduğu tam/kesin güven duygusunu imler. Ayrıca bu sözleri bir din adamına söyletmiş olması insanları gaflete sürükleyen şeyin din değil, dini yorumlama biçimi olduğuna dair inancı gösterir.

Çıkarım

Öykü yazmayı bir meslek kabul eden Ömer Seyfettin; dil-kültür-millet arasındaki güçlü bağı fark etmiş, yazılarını da bu üçlü yapı arasındaki bağı destekleyici biçimde kurgulamıştır. Sanatçı kimi zaman tarihi, kimi zaman Balkan uluslarını, kimi zamansa şimdiki olayları anlatırken okuyucuda bir ana dil zevk ve sevgisi yaratmayı amaçlamıştır. Bu nedenle onun öyküleri lüks salondan ‘ev’e girebilmeyi başarmıştır. Sanatçıları ‘*manevi vatan olan lisanın müdafileri, askerleri, kahramanları*’ olarak görürken ana diline sahip çıkmayanların vatanlarını da kaybedeceklerini öngörmüştür. Bu nedenle halkın sözcükleri ve halkın cümle yapısıyla yazmakla nesiller arasındaki kültür aktarımına hizmet ederek ‘*manevi vatan*’ı müdafaa etmiştir.

İçinde bulunduğu yüzyılın beklenti ve yönelişlerini doğru okuyan Ömer Seyfettin ulus devletlerin kuruluş çağında Türk milletinin özüne dönmesi üzerine yaptığı çağrı ile gerçekçi karakterini de ortaya koymuştur.

Kaynakça

- BALCI Yunus: (2002). Türk Romanında Aydın Problemi (1908-1950), Ankara, Kültür Bak. Yay.,
- BERKES Niyazi: (1975). Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul, Bilgi Yayınevi, BERKES Niyazi: (2004). Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, YKY, 7. b. HOBBSAWM E.J.(2006). Milletler ve Milliyetçilik, İstanbul, Ayrıntı Yay., 3. b. KEYDER Çağlar (1995). Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İstanbul, İletişim Yay., 4. b. SEYFETTİN Ömer: (2009). Bütün Hikâyeleri:3, İstanbul, Üç Harf Yay.,
- SHAYEGAN Darysuh: (2002). Yaralı Bilinç-Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni, İstanbul, Metis Yay., 4. b.
- SMITH Philip: (2005). Kültürel Kuram, İstanbul, Babil Yay., 1. b.
- TÜRKDOĞAN Orhan: (2008). Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi, İstanbul, Timaş Yay., 3. b.